

Balázs Imre József

A „tisztá költészet” pillanata

Cseke Ákos–Tverdota György: A tisztaság könyve

Az 1926–1928-as időszakban József Attila költészete fontos változásokat mutat. Erőteljesebbé válik benne a groteszk iránti vonzódás, felbukkan benne egy új verstípus, amely dalszerű, rövid (legtöbbször nyolc-, esetleg tizenkét soros), és sűrítettsége, éles váltásai miatt meglehetősen „hermetikus”. Legismertebb megvalósulása az életműben a *Medáliák* című ciklus, amely számos korábbi vázlat után 1928-ra nyeri el végző formáját.

Cseke Ákos és Tverdota György kötete, amely *A tisztaság könyve* címmel jelent meg, történetileg leginkább ennek a József Attila-korszaknak a versei esetében releváns: ennek az időszaknak a versei ugyanis terminológiailag is köthetők a „tisztá költészet” vagy francia megnevezésével „poésie pure” szókapcsolatához. (Cseke Ákos egyfajta szövegfordulás-vizsgálat keretein belül kiterjeszti a fogalom relevanciájának körét a tisztaság és a megtisztulás motívumainak elemzése irányában, és a teljes életművet figyelembe veszi. Bár a vizsgálódás kétségkívül alapos és körültekintő, következtetései vitathatóak, hiszen a József Attila-költészet számos más, párhuzamosan érvényesülő tendenciájával nem foglalkozik az elemzés, a következtetéseket pedig e részleges vizsgálat nyomán fogalmazza meg.)

Tverdota György egy irodalomtörténeti nyomozás eredményeként kínálja a könyv általa írt részeit, egy olyan, a szakirodalomban szívesen felbukkanó viszonyítási reflex helyesbítéseként, amely hosszú időn keresztül meghatározónak tűnt a József Attila-szakirodalomban: „Egy időben úgy látszott, hogy József Attila modernségét akkor lehet leginkább meggyőzően alátámasztani, ha azzal a mozgalommal, a szürrealizmussal hozzuk őt hírbe, amely 1926–1927-ben, a költő párizsi tartózkodása idején a legerősebben tombolt a francia fővárosban. Mivel kevés közvetlen nyomát találtam annak, hogy a költő a francia szürrealizmus teóriájából vagy költői eredményeiből merített volna, egyre nagyobb ellenérzéssel olvastam ezt, a kutatásban elterjedt, szinte gondolattalanul ismételtetett közhelyet. [...] Kereséseim során bukkantam rá egy olyan törekvésre, amely a költő párizsi tartózkodása idején a szürrealizmusnál nem kisebb mértékben hangsúlyosan jelen volt, kiterjedt eszmecserék tárgyát képezte a francia irodalmi életben, és André Breton és társai programjánál harmonikusabban illeszkedik a *Medáliák*-korszak arculatához.”¹ Ez a törekvés a Paul Valéry, illetőleg kibontott kritikai koncepcióként Henri Bremond és Albert Thibaudet nevével fémjelzett *poésie pure*.

Az irodalomtörténész törekvése tehát lényegében kétirányú: egyrészt leválasztani a *Medáliák*-verstípusról egy reflektálatlanul és felszínesen használt „szürrealista” vagy „szürrealisztikus” címkét. Ezt a törekvést jogosnak, a felvonultatott érveket meggyőzőnek érzékelhetjük. (Ez az érvelés azonban korántsem zárja ki, hogy József Attila korábbi szabad verseiben vagy bizonyos későbbi, marxista doktrínákhoz képest „eretnek” megnyilvánulásaiban továbbra is szürrealista párhuzamokat keressünk.) Másik törekvése, hogy József Attila e korszakban írt verseit a „tisztá költészet” koncepciójához kapcsolja, és hogy ezt a koncepciót a maga árnyaltságában mutassa

¹ Tverdota György: *Egy talált tárgy megtisztítása*. 249–250. In: Cseke Ákos–Tverdota György: *A tisztaság könyve*. Universitas, Bp., 2009. 249–372.

be. Bár ezt a kapcsolódást már Németh Andor József Attiláról írt szövegei megteremtették², és a Tverdotaéval lényegében azonos értelemben (ennyiben tehát a felvetés korántsem tekinthető innovatívnak), az értekezés érdeme, hogy minden korábbinál tágabb kontextust vázol fel a „tisza költészet” koncepciója köré, a Franciaországban hozzávetőleg 1920 és 1933 között zajló irodalomszemléleti vita összefüggérendszerét.

Fontos eleme Tverdota összefoglalójának, hogy rámutat: a „tisza költészet” nem irányzati és nem csoportszervező értelemben lépett be a francia kulturális térbe, hanem leíró fogalomként, amely egyben egy (egyébként nem túl messzire visszanyúló) költészeti hagyományvonalat is kirajzolt. Paul Valéry egy 1920-as szövegében bukkan fel az a gondolatmenet, amely azért is lehetett annyira sokrétű vita kiindulópontja, mert egyszerre fogalmaz meg a beszédmódot érintő és „tematikus” megfontolásokat. Ezáltal a 19. század közepe táján, mondja Valéry, olyan költészeti törekvés bontakozik ki, amely a Poézist elválasztja minden tőle idegen anyagtól. Hogyan érték el ezt Edgar Allan Poe, Baudelaire, Mallarmé, akikre Valéry hivatkozik? A következő módon: „tudatosan kiküszöböltek minden leírást, szentenciát, erkölcsi tanulságot, önkényes határozottságot; megtisztították költészetüket az intellektuális elemektől... minden dolognak végtelen sok értelmet adtak, amik egy rejtett metafizikára utaltak”.³

A fogalmat kísérő vitát, amelyet Tverdota részletesen ismertet, lényegében Henri Bremond egy 1925-ben, a Francia Akadémián tartott felolvasása indítja el, bár magát az 1920-as Valéry-szöveget is kísérte néhány szórványos reakció. Bremond egy lényeges tézist tekintve egyetért Valéryvel abban, hogy mi az, ami a költészet „tisztaságát” zavarná, zavarhatná: „Tisztátalan tehát... mindaz, ami egy költeményben közvetlenül a felületi tevékenységünket, az értelmet, a képzeletet, az érzékenységet foglalkoztatja vagy foglalkoztathatja; tisztátalan mindaz, amit a költő, úgy tűnik, ki akart fejezni, vagy valóban ki is fejezett; mindaz, amiről azt mondjuk, hogy sugall nekünk, mindaz, amit a nyelvész vagy a filozófus kifejt ebből a költeményből; mindaz, ami egy fordításban megőrződik belőle. Tisztátalan... a költemény tárgya vagy kivonata; ugyancsak az minden mondat értelme, a gondolatok logikai egymásutánja, az elbeszélés kibontakozása, a leírások részletezése, egészen a közvetlenül kiadott érzelmekig. Oktatni, elmesélni, lefesteni, megborzongatni, könnyeket kicsalni, ehhez bőven elegendő a próza, amelynek ez a természetes tárgya.”⁴ A Bremond-féle koncepció annak ellenére válik el mégis egy másik lényeges ponton a Valéryétól, hogy Bremond éppen Valéryt tekinti a tiszta költészet egyik legjelentősebb képviselőjének. Bremond ugyanis egyfajta hozzáférhetetlenségbe, metafizikába rejti el annak működését, ahogyan a „tisza költészet” és a rá jellemző titokzatos költői áramlás létrejön a mondatokban. Ebből a szempontból egy tipikusan romantikus ihletkoncepció híve. Másfelől Valéry technikaiabb, gyakorlatiasabb, s ennek ellenére mégis radikális álláspontot képvisel: szerinte a költő feladata nem az, hogy költői állapotokat éljen át, hanem az, hogy ilyen állapotokat versével másokban előidézzon. Ennek érdekében igencsak szükséges az a fegyelem, az az elvont gondolkodás, amely révén a véletlenszerűségek, az asszociációk esetlegességei kiiktathatók (ebben az értelemben Valéry az elimináció útján „előállított” tisztaság híve). A tiszta poézis azonban éppen ezért inkább határfogalom, ami felé törekedni kell – a művészet

2 „Ezekben az években nagyjából már lezajlott a költői konvenciók háború utáni revíziója, az aktivisták és a szürrealisták kidolgozták – néha egészen a képtelenségig – elméletüket. A számtalan költői iskola egy tételben egyezett meg: a költészet a szellem öncélú funkciója, ellentéte a közlésnek. Ezt a tételt József Attila is magáévá tette. Mint az egész költői front Valérytól Tristan Tzaráig, ő is ki akarta küszöbölni verseiből a rezonáló elemeket, a melléngető szószátyárkodást, a giccses érzélgősséget, s általában mindazt, amit a filiszter a régi értelemben vett költészet kifejezőeszközeinek vélt: A közlés technikája a kifejtés, hirdettük, a költészeté a kifejezés. Valamennyiünk ideálja a komprimált vers volt, amelyben nem a költői van felhívítva, feloldva, hanem melynek az élvezetben kell feloldódnia. Mert minden eleme tiszta poézis, még a betűk rendje és egymásutánja is. Visszatekintve úgy látom, ezt az eszményt egyedül József Attila tudta közülünk majdnem hiánytalanul megvalósítani. Később költői működésében tágitott az elméleten, visszahelyezte jogaiba a logikát és a retorikát, de a technikáján nem változtatott. Ami másnál közlés, nála kifejezés maradt.” Németh Andor: *Medáliák*. In: *Uő: A szélén behajtoa*. Magvető, Bp., 1973. 297.

3 Idézi Tverdota: i. m. 252.

4 Idézi Tverdota: i. m. 274.

legvégső szigorát feltételezi. Következésképpen ritka és kivételes: „az ilyfajta igazság a világ legszélét lakja; tilos letelepednünk rajta”⁵

Ha az avantgárd felől próbáljuk értelmezni ezt az elvárásrendszert (ne feledjük, az avantgárd számára a Poe–Baudelaire–Mallarmé–Valéry leszármazási vonal mégiscsak irodalmi előzménynek számít, a többnyire elutasított tradíció része), akkor igazat adhatunk a kötet szerzőinek abban, hogy ez leginkább a konstruktivizmus vagy a kubizmus logikájához illeszkedik, a futurizmushoz, expresszionizmushoz vagy dadaizmushoz viszont nem igazán van köze. Gáspár Endre Kassák *Számozott Költeményei* kapcsán beszél atematikusságról – ez a koncepciót tekintve a konstruktivizmussal vagy a Deréky Pál által „elvont avantgárd költemény”-nek nevezett képződménnyel áll összefüggésben. Cseke Ákos is a konstruktivista koncepcióval való rokonság mellett érvel József Attila 1923–1924 körüli irodalomszemléletének taglalásakor.⁶ Tverdota a *Medáliák* kapcsán ugyancsak a rendezettség-elv jelenlétét említi: „Nekünk elegendő annyit megállapítanunk, hogy József Attila szövegei esetében, amelyek a rendezettséggel nem állnak hadilábon, a konstruktivista elvek jelenlétét feltételezni sokkal plauzibilisebb, mint dadaista inspirációra gyanakodni.”⁷

Hogy viszonyul Németh Andor „tisza költészet”-koncepciója a szürrealizmushoz? Ez Tverdota György elemzése szempontjából azért lehet fontos kérdés, mert József Attila verseit (és Németh Andor értekező szövegeit) távolítani próbálja egy felületesen értett szürrealizmustól, és közelíteni a Valéry-féle tiszta költészetéhez: „A nevezetes Németh Andor-írásnak, a *Kommentárnak*, amely [...] inkább mindenféle költői modernség közös nevezőjének megfogalmazását tűzte ki célul, különös sors jutott. A magyar irodalomtörténet-írás a kiváló esszé a szürrealizmus számára sajátította ki. Úgy fogta föl ezt a szöveget, mint a magyar szürrealizmus kiáltványát. Figyelmes olvasással, ha nem is jutunk ellenkező véleményre, de be kell látnunk, hogy Németh Andor itt a költői modernségnek nem a Breton által képviselt irányát javasolja, hanem azt az utat vázolja föl, amelyet Valéry purista ars poeticája jelölt ki.”⁸ A továbbiakban Tverdota azokat a szöveghelyeket emeli ki a *Kommentár*ból, amelyek valóban ismerősek lehetnek a Valéry–Bremond eszmecsere követői számára. Különösen azok az érvek egyeznek meg a francia *poésie pure*-t megalapozókkal, amelyek a korábbi költészeti paradigmát, illetve a kiküszöbölendő elemeket sorolják fel.

Magam sem tekintem a *Kommentár* című Németh Andor-írást a szürrealizmus kiáltványának. Programatikus szürrealista csoportszervezést és elkötelezettséget inkább a kései negyvenes évek Európai Iskolája körüli szerzők esetében tételeznék, különösen Pán Imre és Mezei Árpád esetében. Bizonyos elemek révén mégis úgy látom, Németh Andort semmiképpen sem tekinthetjük a tudatosságot vagy mondjuk a konstruktivista értelemben vett tisztaságot és elvonatkoztatást propagáló teória hívének sem. Lássunk például egy 1923-ban publikált Németh Andor-írást, amelyben egymás mellett bukkannak fel a szürrealizmus később gyakran hangoztatott fő témái és a tisztaságra történő utalás: „A költemény – Apollinaire óta – precíz műfaj, a tiszta élmény egyenértékű kifejezője, és mentes kell, hogy legyen minden reflexív tartalomtól. A vers most már egészen közel jut a legigazabb művészetéhez: a zenéhez, miután már előzőleg megszabadult formailag a hamis, imitatív zenétől, a zörgő ritmustól és a csilingelő rímektől. [...] Milyen az Apollinaire-vers? A legjobban úgy fejezhetném ki a lényegét: olyan, mint egy álomtájkép. Megvan benne az álmok különös, nyugtalanító szuprarealitása; sehol, csak az álomban, van a külvilágnak a maga valóságán túl, fenyegető, nyugtalanító és rejtélyes ereje.”⁹ Látható, itt (lényegében még a tiszta költészet-polémia és a szürrealista kiáltványok előtt) együtt, egymás mellett található utalás az álomszerűsége/szuprarealitásra és a tisztaságra.

5 Vö. Tverdota összefoglalását: i. m. 287–288.

6 Cseke Ákos: *Egy tiszta költő. A tisztaság fogalma József Attila költészetében.* 144–151. In: Cseke Ákos–Tverdota György: *A tisztaság könyve.* Universitas, Bp., 2009. 131–248.

7 Tverdota György: *A Medáliák mint a tiszta költészet magyar mintapéldája.* 408. In: *A tisztaság könyve.* 373–458.

8 Tverdota György: *Egy talált tárgy megtisztítása.* 369. In: *A tisztaság könyve.* 249–372.

9 Németh Andor: *Új francia költők.* Diogenes 1923/21. 6–9. Idézi Deréky Pál: *Németh Andor és Kassák Lajos irodalomszemlélete a húszas években.* 101–102. In: Deréky Pál: *Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 84–104.

Ez az idézet az egyik fontos érv mellett, hogy egyetértünk Lengyel Andrással, aki tézisét több, húszas években írt Németh Andor-szövegrészlettel támasztja alá: „*eszménye, amely Apollinaire verseit és az avantgárd bizonyos teljesítményeit modellezi, a tiszta költészet egy változata volt. Ő azonban nem a francia poésie pure már kész elveit vette át, hanem – még annak végleges letisztulása előtt – maga alakította ki egy ahhoz nagyon hasonló, sőt csaknem megegyező verseszményt. (Elveit nyilvánvalóan ugyanabból a költészeti trendből vonta el, amiből a poésie pure teoretikusai is.)*”¹⁰ A Lengyel által említett Németh Andor-idézetek számunkra azért fontosak, mert – bár kétségtelenül nem irányzati, inkább szintetikus érvényűek – azt a mágikus nyelvtapasztalatot közvetítik, amely a szürrealizmus számára sem volt idegen: „*Ami most utoljára történik, mélyebbről jön. Az abszolút csendből menti fel a költő a használat szennyétől megtisztult, abszolút szavakat. A szó ismét magáért van, vonatkozás nélkül való, és azt mondja, amit mond. Magáért van, a versben áll, és frissen piheg, mint egy fiatal állat.*”; „*Elfelejtett idők versei elevenednek fel, a legrégebb versekre emlékeztetnek a legjobban a legújabb versek. Orfikus költeményekre hasonlítanak, a primitív népek varázslómesterének szertartásszavaihoz, furcsa néger faragványokhoz. [...] A szavakban van az értelmén túl is valami: nem szimbólum, hanem idéző erő, mágia. Mint ahogy a Kabbala hiszi: a nevének nevezett fogalom életre kel, úgy hiszi az új költő: az eksztázis sóidézései mögött áll az új ember.*”¹¹ Ez tehát, ha a korabeli irodalmi mozgalmak személyes elfogultságait félretesszük, közös nevezőként tételezhető a szürrealisták és a tiszta költészet híveinek irodalomfelfogása között.

Egy másik Lengyel András-tanulmány kérdésként veti fel ennek kapcsán, hogy vajon József Attila esetében mi volt a meghatározó a tiszta költészet koncepciójával való találkozásakor: a közeli és imponáló tájékozottságú barát, Németh Andor sajátos hangsúlyokkal kialakított elképzelése vagy a Bremond, Valéry és több más francia irodalmár részvételével párizsi tartózkodása idején is zajló vita. Lengyel András inkább az előbbi variáns felé hajlik¹², Tverdota György összességében mintha inkább a közvetlen tájékozódás mellett érvelne. Egyértelmű bizonyíték természetesen egyik változat mellett sincs.

Németh Andor álláspontját tehát a tiszta költészet kérdésköre kapcsán úgy jellemezhetnénk, mint amelyik az elérendő hatást hangsúlyozza, de nem beszél olyan konkrét technikákról, amelyek révén a kívánt hatás elérhető volna (ebben tehát eltér Valéry tudatosságot, nyelv-művességet hangsúlyozó elképzeléseitől). Legfennebb a sűrítést, illetve azt az „eliminációs” eljárást említhetjük, amely révén „*a rezonáló elemeket, a mellőngető szószátyárkodást, a giccses érzélgősséget*” iktatja ki magából a vers – a 19. századi típusú retorikus költészet eljárásait és az előtérbe tolokódó szubjektívizmust tehát, fordíthatnánk le konkrétább, magyar költészetből is jól ismert verstípusokra az elvárást. A továbbra is „megtúrt” eljárások közül azonban nem zárja ki Németh az avantgárd típusú beszédmódokat, ahogy természetesen a Valéry-féle versépitkezést sem. A *Medálákat* ő maga jól érezhetően egy ilyen verseszmény ritka megvalósulásának tekintette. Saját, ebben az időszakban írt verseinek eklektikus beszédmódja azt mutatja ugyanakkor, hogy nem egy merev és szűkkörűen normatív elképzelésről van szó, hanem rugalmas, nagyvonalú koncepcióról.

Egyfajta végkonklúzióként azt fogalmazhatnánk meg a Cseke–Tverdota szerzőpáros könyvéről, hogy jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy a „tiszta költészet” terminusát a továbbiakban árnyaltan, a korábbinál lényegesen szélesebb viszonyítási alap ismeretében használhassa a szakirodalom. Fenntartásaink inkább azzal kapcsolatban lehetnek, hogy mennyiben tekintsük általánosnak, a teljes életművet áthatónak József Attila tisztaságra való törekvését, ahogy azt Cseke Ákos tanulmánya lényegét tekintve sugallja. Számos olyan tendenciát figyelhetünk meg ugyanis a József Attila-költészetben, ami a kevert minőségek, az ambivalencia, a nonszensz,

10 Lengyel András: *Filozófiai megfontolások Németh Andor irodalomfelfogásában*. 127. In: *A törvény és az üdö metszéspontjában*. Tanulmányok Németh Andorról. Nap Kiadó, Bp., 2007. 113–135.

11 Idézi Lengyel András, uo.

12 L. Lengyel András: *Az inspirátor. Németh Andor, József Attila és az úgynevezett tiszta költészet*. In: *A törvény és az üdö metszéspontjában*. 136–153.

illetve a groteszk iránti vonzalmáról tanúskodnak.¹³ Amennyiben ezeket is a „tisztaság” elérésének lépcsőfokaiként tételezzük, olyannyira kitégítjük a tisztaságfogalmat, hogy az már használhatatlanná válik.

A húszas évek közepétől József Attila költészetében egymás mellett hatnak a Kassák- és Erg Ágoston-féle magyar avantgárd (*Kilométerekkel, Riának hívom...* stb.), a francia *poésie pure*, a szatirikus politikai költészet (lásd *Szabados dal*), a Joachim Ringelnatz- és Christian Morgenstern-féle nonszensz (l. *Népdalok à la Ringelnatz Morgenstern*), illetve a francia avantgárd (l. *A bőr alatt halovány árnyék* című vers francia változatának megjelenését az *Esprit Nouveau* című lapban). A *Medáliák* esetében véleményem szerint e költészeti koncepciók közül a tiszta költészet elv sajátosan (és részben Németh Andor-i módon) interpretált változatának, valamint a Ringelnatz – Morgenstern-féle nonszensznek a „higgadt” érvényesítése a meghatározó.¹⁴

Talán akkor járunk el helyesen, ha a „tisztá költészet” fogalmának hatókörét a József Attila-lírában továbbra is a húszas évek második felére korlátozzuk, és egyetértünk Lengyel Andrással a József Attila szemléletváltásait leíró jellemzést tekintve: „József Attila gondolkodása nem modul-szerű, »cserélgetős« gondolkodás. Bár jellemzője az ambivalencia, ami a kívülálló számára váltásokként mutatkozik meg, ezek a »fordulatok« egy egészelvű gondolkodás közegében zajlanak le. Ha változik álláspontja, s látszólag csupán egy-egy tézist »cserél« is ki, valójában ezzel a cserével az egész beállítódás megváltozik. De amin túljut, azt nem eldobja, lomtárba utalja, hanem valamiképpen továbbgondolja, folytatja. [...] Magyarán, és szempontunkból konkretizálva mindezt: a *poésie pure* elve József Attilánál csakis mint egy rendszerelvű gondolkodás éppen átalakuló részeleme jelenhetett meg. S így a *poésie pure* koncepciója nem érvényteleníthette mindazokat a tapasztalatokat és megfontolásokat, amiket addig a költészetről kialakított magának.”¹⁵

13 Egyetlen releváns, Vágó Márta által felidézett József Attila-megnyilatkozás: „tisztá költészet ironikussá torzítva, miért ne? Írtam is már ilyesfélét. [...] A tiszta költészetet szeretem legjobban, és a groteszk nekem nagyon fekszik.” Vágó Márta: *József Attila*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1975. 100.

14 Ezt a gondolatmenetet bővebben kifejtettem „A Duna gombostű ha volna”. *József Attila humoráról* című tanulmányomban. In: (szerk.) Kántor Lajos: *Ha eljőnnél... József Attila és a Korunk 1929–2005*. Komp-Press, Kolozsvár, 2005. 357–369.

15 Lengyel András: i. m. 146.